

«АРХЕТИП ПЕН СЕМИОСФЕРА: ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ШАМАНИЗМ МЕН СОПЫЛЫҚТЫҢ КОГНИТИВТІК САБАҚТАСТЫҒЫ

¹Мәлік Г., ²Ержанов Е.Д., ³Кәдіров Б.*

¹ С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медицина университеті
(Алматы, Қазақстан)

² Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

³ С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті (Өскемен, Қазақстан)

¹ galym19888@gmail.com, ² erk.erzhan@mail.ru, ³ kadiryli.vkgu@mail.ru

¹ Malik G., ² Yerzhanov Ye., ³ Kadirov B.

¹ S. Zh. Asfendiyarov Kazakh National Medical University (Almaty, Kazakhstan)

² Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

³ S. Amanzholov East Kazakhstan University (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)

¹ galym19888@gmail.com, ² erk.erzhan@mail.ru, ³ kadiryli.vkgu@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ мәдениетінің архетиптік жадында сақталған шамандық құрылымның семиотикалық және мәдени-когнитивтік бейімделу жолдары сараланады. Зерттеу шаманизм мен сопылық поэзия арасындағы рәміздік сабақтастықты структуралистік антропология, ұжымдық бейсана теориясы және мәдени семиотика аясында қарастырады. Шаман бейнесі бұл контексте ритуалдық әрекеттер арқылы мәдени мағынаны қайта өндіретін әмбебап символдық агент ретінде сипатталады. К.Г.Юнгтің архетиптік модельдері, Ю.М. Лотманның семиосфера концепциясы және Ж.Делёздің семиотикалық мутация туралы көзқарастары арқылы шамандық рәміздердің сопылық поэзия кеңістігінде қалай трансформацияланғаны көрсетіледі. Қобыз, транс, от пен түтін секілді ритуалды элементтер хикметтік поэзияда фәна, хәл, пірге мойынсұну, жүрек көзімен тану сияқты ішкі семиотикалық өрістерде жаңа мазмұнмен тіршілік етеді. Мұндай бейімделулер семантикалық синкретизм ұғымы арқылы пайымдалып, архетиптердің тарихи үздіксіздігі мен мәдени-контекстік икемділігіне негізделген семиотикалық метаморфозаның үлгісі ретінде түсіндіріледі. Зерттеу барысында архетиптің мәдениеттегі репрезентациялық формалары мен ритуалдық-поэтикалық әрекеттер арқылы жүзеге асатын мағына тудыру тетіктері философиялық және антропологиялық көзқарастармен кешенді түрде талданады.

Түйін сөздер: шамандық архетип, семиосфера, сопылық дискурс, рәміздік бейімделу, семантикалық синкретизм, ұжымдық бейсана, структуралистік талдау, қазақ философиясы.

Kipicne

Шаманизм – адамзаттың рухани-танымдық тәжірибесінің ең көне қабаттарынан бастау алатын универсалдық феномен. Ол тек діни рәсімдер жиынтығы ғана

* Автор-корреспондент - Ержанов Е.Д., erk.erzhan@mail.ru

емес, сонымен бірге мәдениеттің архетиптік құрылымын анықтайтын терең космогониялық модель ретінде көрініс береді. Бұл феномен табиғат пен адам арасындағы шекараларды ритуалдық және символдық тәсілдер арқылы уақытша жоюға бағытталған сакралды әрекет болып табылады. Мирча Элиаде бұл құрылымды «экстазға негізделген сакралды трансценденттік тәжірибе» ретінде сипаттайды [1].

Ал Қазақ мәдениетінің тарихи жадында да шаманизмнің мағыналық ізі жоғалған жоқ. Керісінше, ол әртүрлі дискурсивтік деңгейлерде – бақсылық поэзияда, эпикалық құрылымда, музыкалық және ритуалдық тәжірибелерде – бейсаналық тұрғыда өмір сүріп келеді. Бақсылық феномені – қобыз сарыны, от пен түтін арқылы жүзеге асатын транстық актілер, киелі аңдар бейнесі және сакралды кеңістікті ұйымдастыру – барлығы архетиптік құрылымның семиотикалық репертуарына айналған [2].

Сондай-ақ Қазақтың рухани картасында шамандық дүниетаным тәңіршілдікпен тығыз астасып, кейін ислам сопылығының эзотериялық арналарына бейімделе отырып, жаңа мағыналық кеңістікке өтті. Бұл сабақтастықты Михаил Ходарковский зерттеулерінен де байқауға болады: шаман мен сопының бейнесі – ритуалдық медиатор ретіндегі тарихи-модальдық инвариант ретінде қабылдануы тиіс (Khodarkovsky, 2004). Ал қазіргі постсекулярлық дәуірде бұл архетиптік кодтар неошамандық қозғалыстар мен этноперформанстық тәжірибелер арқылы мәдени санада қайта жаңғырып отыр (Pentikäinen, 2008). Осы мақала қазақ шаманизмін архетиптік-семиотикалық жүйе ретінде пайымдап, оның мәдени жадтағы құрылымдық рөлі мен қазіргі көркем-рухани кеңістіктегі репрезентациялық формаларын талдауға бағытталған.

Зерттеу әдіснамасы

Тарихи-философиялық зерттеулер негізінде мәтінге герменевтикалық талдауға негізделген. Жұмыста архетип тоғысында орналасқан шамандық пен сопылыққа құрылымды пәнаралық тұрғыда зерделеу жүргізілген. Зерттеуде К.Г.Юнгтің, Ю.М. Лотманның семиосфера теориясы мен П.Рикёрдің герменевтикалық әдістерін біріктіре отырып, оның мәнін ашу мақсат етеді.

Архетип және шаман тұлғасының онтологиялық репрезентациясы

Архетип ұғымы – адамзат санасының универсалды құрылымын білдіретін іргелі категория. Ол мәдениеттерден тәуелсіз, алайда әрбір мәдени кеңістікте өзінше семиотикалық өріс табатын мағыналық матрица ретінде танылады. К.Г.Юнгтің аналитикалық психологиясында архетиптер ұжымдық бейсананың құрылымдық өзегі ретінде сипатталып, тарихи-мәдени тәжірибемен ұштасқанда символдық бейнелер мен ритуалдық сюжеттер арқылы көрініс табады (Юнг, 1991). Бұл архетиптер тек психологиялық феномен ғана емес, сонымен қатар мәдени семиозистің, мифопоэтикалық нарративтердің және онтологиялық тәртіптің ядросы ретінде әрекет етеді. Сондай-ақ Юнгтің пайымдауынша, архетиптер – адам санасының «мәндік гравитациялық нүктелері», яғни олар санада бейсаналық күйде жұмыс істей отырып, тұлғалық дүниетаным мен мәдени

әрекетке бағыт береді. Осы архетиптік құрылымдардың ішіндегі ең көнесі әрі кең таралғаны – шаман архетипі. Ол – нақты мен тылсым, сана мен бейсана, өмір мен өлім арасындағы лиминалды кеңістікте әрекет ететін медиативті фигура. Шаман тұлғасы мәдениеттің өзі үшін жаңару мен қалпына келтірудің кілті іспеттес – ол тепе-теңдікті бұзған хаостық күйден сакралды тәртіпке қайта өту ритуалын орындайтын трансценденттік агент. Бұл трансформациялық рөл «көлеңке» (көлеңкелі бейсана), «анима/анимус» (жанның гендерлік тепе-теңдігі), «кәрі дана» (интуитивтік даналық) және «қаһарман жолы» (трансценденттік саяхат) секілді архетиптік құрылымдармен тығыз байланысты (Jung, 1968). Джозеф Кэмпбелл бұл құрылымды «батыр жолы» моделі арқылы сипаттайды: қаһарман – қауіпті аймаққа аттанып, символдық өлім арқылы жаңа мағынамен қайта оралатын мәдени медиатор (Campbell, 1949).

Ал Қазақ мәдени кеңістігінде бұл архетиптік модель нақты бейне – бақсы тұлғасы арқылы көрініс табады. Бақсы – жай ғана емші немесе сиқыршы емес, ол – көпқабатты мәдени-онтологиялық құрылымның тасымалдаушысы. Оның қызметі акустикалық (қобыз арқылы дыбыстық кеңістік жасау), визуалды (киім мен қимыл), семиотикалық (белгі, таңба), және психоэмоционалдық (транс арқылы бейсананы белсендіру) деңгейлерде өрбиді. Бақсы – мәдени медиатор ретінде космос пен қоғам, табиғат пен мәдениет, бейсана мен сана арасындағы тепе-теңдікті қайта орнатушы. Бұл – ритуал арқылы мәдениеттің сакралды құрылымын қайта іске қосу актысы.

Сонымен қатар Мирча Элиаде мұндай әрекетті «қайта сакралдандыру», яғни хроностың (уақыттың күнделікті ағымы) шеңберінен шығып, кайрос–сакралды уақытқа өту деп түсіндіреді. Шамандық тәжірибе – бұл сакралды кеңістікті және оның иерархиясын ритуал арқылы қайта бейнелеу формасы (Элиаде, 2006). Элиаде қобызды экстазға жетудің басты медиумдарының бірі ретінде сипаттайды – ол дыбыстың көмегімен сана мен бейсана арасындағы өткелді ашатын сакралды құрал. Сәйкесінше, қазіргі зерттеулерде қобыз – жай музыка аспабы ғана емес, психокосмологиялық медиум ретінде қарастырылады. Сейсенбаева атап өткендей, қобыз – «қазақтың ритуалдық дыбыстық картографиясы», яғни мәдениет ішінде кеңістікті дыбыс арқылы кодтайтын таңбалық жүйе (Сейсенбаева, 2015). Бұл – акустикалық семиотиканың ритуалдық деңгейдегі көрінісі. Яғни шаман архетипі – адамзат мәдениетінің ұжымдық бейсаналық құрылымындағы тұрақты константа.

Қазақ мәдениетіндегі оның репрезентациясы – бақсы тұлғасы – этнографиялық емес, мәдени-онтологиялық феномен. Ол ұжымдық жадыда сақталған рәміздер мен ритуалдар арқылы мағына тудырудың және мәдени кеңістіктегі тепе-теңдікті қайта құрудың механизміне айналады. Бұл архетип қазіргі медиа-сфера мен цифрлық мәдениет жағдайында да маңызын жоғалтпай, метафоралық тіршілік формасы ретінде мәдени реверсияның тірек құрылымына айналып отыр.

Төмендегі кестеде архетиптік құрылымдағы шаман тұлғасының онтологиялық деңгейлері мен олардың көрініс формалары жүйеленген:

Архетиптік деңгей	Мазмұндық сипаттама	Қазақ мәдениетіндегі көрінісі	Теориялық негіз
Психоархетиптік деңгей	Ұжымдық бейсанада сақталған медиативті агент ретіндегі шаман бейнесі	Бақсы тұлғасы	C.G. Jung (1968), Archetypes and Collective Unconscious
Ритуалдық деңгей	Сакралды кеңістікті ұйымдастырушы, өтпелі кезеңдерді басқарушы тұлға	Бақсының қобызбен орындалатын жоралғылары	M. Eliade (1964), Shamanism
Семиотикалық деңгей	Мәдени танбалар арқылы рухани мәндерді кодтаушы	Қобыз, киім, дене қозғалысы, үн	Lotman (1990), Semiosphere
Онтологиялық деңгей	Сана мен бейсана, тіршілік пен өлім арасындағы медиатор	Транс, экстаз, сакралды сапарлар	Jung, Campbell, Eliade

Сондай-ақ Қазақ фольклоры мен эпикалық дәстүрінде шаман архетипі біржақты бақсы бейнесімен шектеліп қалмайды. Ол жырау, көреген, абыз сынды тұлғалық типтер арқылы кеңейіп, мәдени дискурстың түрлі кабаттарында көпқырлы символдық бейнелермен репрезентацияланады. Бұл репрезентациялар — тек тарихи немесе әдеби бейнелер ғана емес, ұжымдық бейсананың семиотикалық өрістерде жүзеге асатын архетиптік кодтарының көрінісі. Мұндай құрылымдар мифопоэтикалық механизмдер арқылы мәдени жад пен ритуалдық перформативтік тәжірибе арасында көпір орнатады (Jung, 1968).

Осындай эпикалық поэтика аясында шаман архетипі жиі лиминалды кейіпкер түрінде ұсынылады – ол албасты кеңістіктен (шет аймақ, тылсым табиғат) келіп, қоғамға рухани тәртіп орнату үшін келетін медиативті фигура. Бұл кейіпкер символдық шекарадан өтіп, хаос пен мәдениет арасындағы реттілік жүйесін қалпына келтіреді. Қобыланды, Алпамыс, Ер Төстік сынды батырлар мифтік-эпикалық хронотопта дәл осы схема бойынша әрекет етеді: олар үңгірде, орманда, тылсым шекаралық аймақта дүниеге келіп, трансформациялық сынақтардан өтеді, содан кейін ғана қоғаммен беттеседі. Бұл құрылым Джозеф Кэмпбелл сипаттаған «батыр жолының» (hero's journey) архетиптік сценариіне саймасай келеді – «шақыру», «өлім», «қайта туу», «қоғамға оралу» (Campbell, 1949). Мұндай эпикалық кейіпкерлер структуралистік интерпретацияда – шаманның нарративтік баламасы. Олар ұжымдық бейсанада жасырынған трансценденттік тәжірибені ритуалдық-сюжеттік құрылым арқылы жүзеге асырады. Клод Леви-Стросстың бинарлық оппозициялар теориясына сүйенсек, мұндай кейіпкерлер хаос пен тәртіп, табиғи мен мәдени, тірі мен өлі сияқты шекаралар арасындағы тепе-теңдікті ритуал арқылы қалпына келтіреді (Lévi-Strauss, 1963).

Сонымен қатар жырау бейнесі эпикалық кеңістікте вербалды ритуалдың тасымалдаушысы ретінде шаман архетипінің сакралды-семиотикалық жалғасы болып табылады. Оның сөзі – тек ақиқаттың емес, болмыстың мағыналық құрылымының репрезентациясы. Жырау – көреген интуиция иесі, мәдени сана мен тарихи тәжірибенің синтезін жүзеге асыратын поэтикалық медиатор.

Ю.М.Лотманның семиосфера концепциясы тұрғысынан жырау – мәдени кодтардың шекаралық белсендірушісі, яғни мәдени кеңістіктің семиотикалық тұтастығын қамтамасыз ететін мағыналық түйін (Lotman, 1990). Ал абыз тұлғасы – шаман архетипінің рационализацияланған, философиялық-онтологиялық үлгісі. Ол сакралды білім мен тарихи-хроникалық пайым арасындағы көпір қызметін атқарып, мәдениет ішіндегі уақыт пен болмыстың метасемантикасын реттейтін агент ретінде көрінеді. Оның сөздері – мифологиялық өткенді қазіргі санаға жеткізетін онтологиялық кодтау актісі. Осы контексте эпикалық кейіпкердің саяхаты – жай батырлық ерлік емес, мәдени мағыналардың архетиптік құрылымын қайта белсендіру процесі. Батырдың қозғалысы – бұл ұжымдық мәдени жадтағы кодтардың реконфигурациялануы, ал оның әрекеті – перформативтік репрезентация. Мұндай құрылым қазақ мәдениетінің мифопоэтикалық онтологиясына тән: ритуал – символдық жаңғыртудың басты механизмі, ал кейіпкер – оның жүзеге асуының формасы. Осылайша, қазақ эпосындағы шеткі кеңістіктен келіп, қоғамда ритуал арқылы тепе-теңдік орнататын кейіпкерлер – шаман архетипінің мәдени-поэтикалық моделі. Бұл модельдің тарихи генезисі қандай дәуірге тиесілі болса да, оның семиотикалық қызметі мен мағыналық инерциясы ұзақ мерзімді мәдени жадта сақталып, қазіргі мәдени санада да белсенді өмір сүруде.

Семиотикалық құрылым кестесі

Компонент	Мазмұндық сипаттама	Мәдени-функционалдық рөлі
Эпос	Мифопоэтикалық құрылым; мәдени кодтардың нарративтік тасымалдаушысы	Тарихи-мифтік жадыны белсендіру
Шаманизм	Архетиптік трансформацияның мәдени формасы; ритуалар арқылы бейсанаға қолжетімділік	Сана мен болмыстың арасындағы медиатор
Мәдени жад	Семиотикалық кодтардың ұжымдық санада сақталу және белсендірілу формасы	Мәдени тұрақтылық пен трансформация механизмі
Батыр бейнесі	Шеткі кеңістіктен келіп, қоғамды қайта үйлестіретін эпикалық кейіпкер	Мәдени трансцендентті кеңістік пен байланыстырушы тұлға
Ритуал	Символдық әрекет; мәдени құрылымды жаңғыртушы перформативті механизм	Қоғамдық тепе-теңдікті қалпына келтіруші құрылым
Символдық құрылым	Қобыз, от, қасиетті жануарлар – ритуалды семиотикалық өріс элементтері	Ритуалдық мәтіннің таңбалық негізі
Жырау / Абыз	Мәдениетішіндегі поэтикалық шаман; сөз арқылы ритуалдық кеңістікті ашады	Архетиптік мағыналарды поэзия арқылы жеткізуші
Архетип	Ұжымдық бейсанада сақталған әмбебап құрылым; мағына жасаушы метамодель	Мәдениет аралық символдық резонатор

Ал антропология мен структуралистік әдістер аясында шаман тұлғасы – белгілі бір қоғамдағы символдық тәртіп пен мәдени мағыналарды тасымалдаушы, трансформациялаушы және көпдеңгейлі кеңістіктер арасында «аудармашы» қызметін атқаратын күрделі мәдени агент ретінде түсіндіріледі (Eliade, 1964; Turner, 1969). Ол тек ритуалды орындаушы немесе діни фигура

ғана емес, мәдениетаралық медиатор – яғни мәдени кодтардың, архетиптік құрылымдардың және ұжымдық тәжірибелердің семиотикалық репрезентанты (Jung, 1968; Lotman, 1990). Мұндай ұстанымда шамандық әрекет мәдени жүйелер арасындағы мағыналық алмасудың перформативтік актісі ретінде көрініс табады (Turner, 1969). Сондай-ақ Клод Леви-Стросстың структуралистік антропологиясында миф пен ритуал – мәдени сана құрылымындағы бинарлы оппозициялар (мысалы, табиғи/мәдени, жоғары/төмен, таза/ластанған, тірі/өлі) арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіруге бағытталған кодтау жүйелері ретінде қарастырылады (Lévi-Strauss, 1963, 1978). Бұл кодтау жүйесінде шаманның ритуалды әрекеті – мәдени мағыналарды бір құрылымдық жүйеден (мысалы, бейсаналық хаостық тәжірибеден) екінші жүйеге (мәдени санадағы тәртіпті құрылымға) аудару немесе трансляциялау механизмі ретінде қызмет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, шаман тұлғасы – ритуалды семиозды іске асырушы субъект (Turner, 1969; Lotman, 1990). Яғни, ол таңбалық жүйелерді белсендіру арқылы хаос пен тәртіп, сакралды мен профандық, өмір мен өлім арасындағы шекараны символдық деңгейде реорганизациялайтын тұлға (Eliade, 1964). Сонымен қатар шаманның ритуалдық әрекеттері – от жағу, түтін шығару, кобыз тарту, денесін ырғақпен қозғау, киелі аңдардың бейнесін қолдану – бәрі мәдени санада орныққан таңбалық метатіл арқылы жүзеге асады (Lévi-Strauss, 1963; Jung, 1968). Бұл әрекеттердің барлығы структуралистік мағынада мағынаны жүйелеу, реттеу және қайта кодтаудың тәсілдері болып табылады. Осы арқылы шаман архетипі мифологиялық мағыналарды перформативті формада іске асыратын символдық агент ретінде танылады (Jung, 1968; Turner, 1969).

Ал Леви-Стросстың символдық жүйелерге берген интерпретациясы шамандық әрекетті мифопоэтикалық құрылымның тірі репродукциясы ретінде пайымдауға мүмкіндік береді (Lévi-Strauss, 1978). Бұл жерде миф – қоғамның тарихи және ұжымдық есінде сақталған семиотикалық сценарий болса, ритуал – сол сценарийдің қойылымы, ал шаман – оны іске асырушы мәдени «режиссер». Ол мәтін деңгейіндегі мағынаны әрекет деңгейіне, яғни символдық кодты перформативтік кодқа айналдырады (Lotman, 1990).

Осылайша, шаман – мәдени ақпараттың таңбалық тасымалдаушысы, әрі сол ақпаратты семантикалық жаңарту құралы (Assmann, 2011). Бұл трансформациялық рөл қазіргі кезде кеңейіп, жаңа теориялық интерпретацияларға ие болып отыр. Постструктуралистік және мәдени жады теориялары тұрғысынан, шамандық әрекет – бұл мәдени интерпретацияны үздіксіз қайта жасау формасы (Derrida, 1978; Foucault, 1972). Яғни, ол белгілі бір тарихи және әлеуметтік контексте әркез қайта кодталып, жаңа мәнге ие бола береді. Мұндай жағдайда шаман тұлғасы – мәдени релятивизмнің тірі өкілі, әртүрлі жүйелер арасындағы мағыналық көпір, символдық интермедиатор ретінде көрініс табады (Assmann, 2011). Осы тұрғыдан алғанда, шаман – мәдени трансляцияның агенті ғана емес, мағына жасаудың архитекторлық формасы, ал оның әрекеті – мәдениеттегі онтологиялық тәртіптің қалпына келу актісі. Ритуал – бұл таңбалар мен әрекеттер арқылы жүзеге асатын мәдени эпистемологияның көрінісі, ал шаман – сол эпистемологияның символдық агенті (Turner, 1969; Lotman, 1990). Бұл мағынада ритуалдық әрекет мәдени білімнің тілдік емес, перформативтік формасы ретінде көрініс береді.

Қазақ мәдени контексінде шаман тұлғасы архетиптік, ритуалдық және символдық жүйелердің түйісу нүктесінде орналасқан. Ол тарихи-мәдени жадыда тірі сақталып қана қоймай, қазіргі заманда да – этномузыка, театр, психотерапия және визуалды өнер салаларында – жаңғырып, ұжымдық бейсана мен мәдени сана арасындағы көпір қызметін жалғастыруда (Eliade, 1964; Jung, 1968). Қобыздың үні, дене қимылының ырғақтылығы, киелі аңдардың бейнесі – бұлардың бәрі қазіргі өнерде архетиптік таңба ретінде қайта жандануда. Бұл – шамандық архетиптің жойылып кетпей, керісінше, мәдени мутация арқылы қайта бейімделіп, заманауи контексте тірі қалу қабілетінің көрінісі (Assmann, 2011). Осылайша, шаман тұлғасы – мәдениеттегі мағынаны тек таратушы емес, оны қайта тудырушы, құрылымдаушы, әрі трансценденттік және тарихи-мәдени шекараларды өзара байланыстырушы көпір ретінде әрекет етеді. Ол мәдени жады, ұжымдық бейсана және ритуалдық перформанс арасындағы күрделі семиотикалық тоғыста орналасқан ерекше мәдени феномен (Lotman, 1990; Jung, 1968). Сондықтан шамандық тәжірибе – архаикалық реликт емес, мағына жасаудың, мәдениет трансляциясының және рухани эпистемологияның заманауи көрінісі болып қала береді.

Кестеде шаман тұлғасының структуралистік және мәдени-антропологиялық контексте атқаратын рөлі мен семиотикалық қызметтері жүйеленген:

Қызмет деңгейі	Мазмұндық сипаттама	Семиотикалық құралдар	Теориялық негіз
Структуралық агент	Бинарлы оппозициялар арасындағы балансты реттеуші	Ритуал, миф, кодталған әрекет	Lévi-Strauss (1963)
Символдық аудармашы	Бейсаналық мағыналарды мәдени сана кеңістігіне тасымалдаушы	Қобыз, от, түтін, транс	Юнг, Лотман
Мәдени режиссер	Мифологиялық сценарийді перформативтік қойылымға айналдырушы	Ритуалдық қозғалыс, дене семиотикасы	Мифопоэтика, перформанс теориясы
Эпистемологиялық агент	Мәдени білімнің ритуалар арқылы берілетін формасын іске асырушы	Символдар, архетиптер, әрекет жүйесі	Пост-структурализм, семиотика
Мәдени интермедиатор	Мәдени кодтар арасындағы байланысты қалыптастырушы	Интер семиотикалық байланыстар	Мәдени релятивизм

Сондай-ақ Қазақ мәдениетінде шаманизм – тек архаикалық наным-сенім жүйесінің қалдығы емес, керісінше, тарихи эволюция барысында түрлі діни-философиялық жүйелермен тоғысып, семантикалық деңгейде терең трансформацияға ұшыраған мәдени-рухани құрылым (Eliade, 1964; Jung, 1968). Бұл трансформация оның таңбалық өрісіне ғана емес, онтологиялық мазмұнына да елеулі ықпал етті. Шаманизмнің қазақ этномәдениетінде үздіксіз сақталып, Тәңіршілдік пен ислам сопылығы дәстүрлерімен сабақтасуы – дәстүрлі қоғамдағы рухани жалғастық пен синкретизмнің жарқын көрінісі болып табылады (Nasr, 2006; Bira, 2006). Сонмен қатар Тәңіршілдік — көне түркілердің дүниетанымдық

жүйесі ретінде табиғи, әлеуметтік және рухани әлемдердің иерархиялық бірлігін негізге алатын терең онтологиялық модель. Бұл дүниетанымда ғарыштың құрылымы үш іргелі деңгейден тұрады: Көк Тәңір — жоғары әлемнің, Жер-Су — орта әлемнің, ал Аруахтар, яғни ата-баба рухтары — төменгі әлемнің көрінісі ретінде қабылданады (Bira, 2006). Bira атап өткендей, Тәңіршілдік — абсолютті теизмге емес, космологиялық реттілік пен рухани тепе-теңдік ұстанымына негізделген пантеистік-анимистік жүйе. Онда адам ғаламның шеткері бақылаушысы емес, керісінше оның белсенді медиативті агенті ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес, адам мен табиғат, қоғам мен космос арасындағы үйлесімділік — Тәңіршілдіктің мәдени-онтологиялық өзегін құрайды (Sarangerel, 2001). Осы дүниетанымдық құрылым аясында бақсы (шаман) тұлғасы ерекше символдық мәртебеге ие. Ол – ғарыштың үш деңгейі арасындағы медиатор ғана емес, сонымен бірге кеңістік пен уақытты ритуалдық деңгейде ұйымдастырушы мәдени агент (Eliade, 1964). Бақсының қызметі – тек сакралды әрекеттерді орындау емес, ол кеңістікті кодтау және жаратылыс деңгейлерін символдық түрде белсендіру арқылы мәдени тәртіпті қалпына келтіруші қызметін атқарады. К.Г.Юнгтің архетиптер мен ұжымдық бейсана теориясына сүйенсек, бақсы – мәдени сана мен бейсаналық құрылымдар арасындағы көпір қызметін атқаратын архетиптік фигура (Jung, 1968). Ал Мирча Элиаде (1964) шамандықты экстазға негізделген сакралды тәжірибе ретінде сипаттап, оны ғаламның үшқабатты құрылымын ритуал арқылы тікелей бастан кешу әрі оны мәдени санада қайта қалпына келтіру механизмі деп таниды. Ал Қазақ бақсылық дәстүрінде осы Тәңіршілдік ғарыштық құрылымы нақты ритуалдық-семиотикалық өріске айналады. Үш әлем (жоғарғы – Тәңір әлемі, орта – адамзат кеңістігі, төменгі – рухтар әлемі) – семиотикалық, ритуалдық және дыбыстық актілер арқылы мәдени кеңістікте бейнеленіп, қайта өндіріледі (Sarangerel, 2001; Eliade, 1964). Бұл құрылымда бақсы қобыздың үнімен жоғары немесе төменгі әлемге өтуді жүзеге асырады; от пен түтін – шекаралық медиумдар ретінде әрекет етеді; ал киелі аңдардың бейнесі – ритуалдық кеңістіктің символдық агенттері ретінде қолданылады.

Осылайша, ғарыштық құрылым ритуалда таңбалар жүйесі арқылы көрініс тауып, мәдени онтологияның семиотикалық реконструкциясы ретінде іске асады (Turner, 1969; Lotman, 1990). Яғни Тәңіршілдік пен бақсылық – өзара тығыз байланысты ритуалдық-онтологиялық жүйелер. Олар қазақ мәдениетінің метафизикалық құрылымын ғана емес, сонымен қатар ұжымдық мәдени жадтағы кеңістік, мағына және тәртіп ұғымдарын да қалыптастырады (Assmann, 2011). Бұл модель арқылы адам, табиғат және ғарыш арасындағы байланыс тек мифологиялық немесе нанымдық деңгейде ғана емес, сонымен қатар символдық және эпистемологиялық тәртіп ретінде өзектілікке ие болып отыр (Foucault, 1972; Jung, 1968).

Төмендегі кесте тәңіршілдік пен бақсылық дүниетанымындағы ғарыштық құрылым мен ритуалдық-семиотикалық элементтердің арақатынасын сипаттайды:

Ғарыш қабаты	Мазмұны	Ритуалдық медиум	Символдық агенттер
Жоғарғы әлем	Тәңір, құт, жарық, болмыс бастауы	Қобыз арқылы жоғары дыбыстар, от, түтін	Құс бейнесі (қыраны, аққу), аспантүсі
Орта әлем	Адамзат әлемі, мәдениет, ру	Қобыз тарту, өлең айту, транс	Киіз үй, от, адамның денесі
Төменгі әлем	Рухтар, өлім, бейсана, ауру	Бақсының трансқа енуі, түтін арқылы түсу	Жануарлар бейнесі, маска, сүйектер

Қобыз – тек музыка құралы емес, *сакралды кеңістікті тудыратын акустикалық код*. Ол – жоғарғы және төменгі әлемдермен байланыс орнатуға арналған *рәсімдік медиум*.

От пен түтін – *шекаралық медиумдар*, яғни олар кеңістіктер арасындағы шекараларды ашуға немесе жоюға мүмкіндік береді. Бұл *ритуалдық өтудің символы* ретінде көрініс табады.

Жануарлар бейнелері (қасқыр, бүркіт, аю) – *тотемдік және шекаралық агенттер*. Олар транс кезінде бақсыны басқа кеңістікке алып жүретін немесе қорғаушы қызметін атқаратын метафизикалық «гидтер».

Қазақ мәдениетінде бақсылық пен сопылық – бір-біріне қарама-қарсы емес, қайта бірін-бірі толықтырып, бір рухани субстраттан нәр алған дүниетанымдық өрістер ретінде бейнеленеді. Бұл екі жүйе арасындағы сабақтастық, ең алдымен, мәдени архетиптердің бейімделу қабілетінде жатыр. К.Г. Юнгтің архетип теориясы архетипті ұжымдық бейсананың құрылымдық элементі ретінде сипаттаса (Jung, 1968), Жиль Делёздің *différance* және повтор ұғымдары оның үздіксіз айырмалануға және кейінге шегеріліп, жаңа контексте қайта мағыналануына негіз береді (Deleuze, 1994). Осы теориялар тұрғысынан архетип – статикалық реликт емес, семиотикалық метаморфозаның қозғаушысы.

Қазақ сопылық поэзиясындағы бақсылық архетиптерінің мәдени-семиотикалық мутациясы

Қазақ мәдени кеңістігінде бақсылық символдары – қобыз, транс, экстаз, аруақпен байланыс – сопылық поэзияда жаңа рәміздік қабаттарда қайта тіріледі (Schimmel, 1975; Nasr, 2006). Қобыз енді тек транстық құрал емес, ішкі әлемнің тербелісін жеткізетін метафораға айналады; экстаз бен транс сопылықта – фәна, зікір, рухани есеңгіреу тәжірибесіне ұласады. Аруақпен байланыс – Пірдің назары мен Хақиқатпен қауышу символикасына көшеді. Бұл – архетиптің құрылымдық өзегін сақтай отырып, семиотикалық өрісін кеңейтуі. Осылайша, мәдени жадта тіршілік ететін архетиптер тарихи метаморфоза арқылы жаңғырады, ал қазақ сопылық поэзиясы сол архетиптердің тіршілік алаңына айналады. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи мектебінің хикметтік дәстүрі, терең архетиптік символизмге сүйенген рухани эпистема болып табылады. Бұл поэтикалық кеңістікте бақсылықтан қалған рәміздер көркемдік формада ғана емес, трансценденттік мағынада да қайта жанданады (Schimmel, 1975). Қобыз – жүрек күйі, көкірек көзінің дірілі, рухтың саздық тілмен сөйлеген метафорасы. «Таңда ояну», «дүние түнегі», «жол» мен «жолсыздық» сияқты образдар –

бақсылықтағы рухани саяхаттың сопылық дүниетанымдағы символдық тілге көшкен нұсқалары. Бұл поэзияда «жол» ұғымы тариқаттағы саликтің рухани сапарымен мәндес. Бақсының өз болмысынан асып, аруақ әлеміне өтуі мен сопының Хаққа жету жолындағы күресі – семиотикалық деңгейде бір архетиптік сценарийдің түрлі репрезентациялары (Jung, 1968; Lotman, 1990). Аруақпен тілдесу – сопылықта Пірмен қауышу, иләһи нұрға бөлену, ішкі сырдың ашылуы арқылы мағыналанады. Мұнда архетиптердің өзек мағынасы жоғалмайды, қайта жаңа діни-философиялық дискурспен синтезге түседі (Nasr, 2006).

Ал поэтикалық құрылым мен рухани функция арасындағы интерференция: Сопылық поэзиядағы архетиптік элементтердің қызметі тек рәміздік тасымалмен шектелмейді – олар рухани функциялардың поэтикалық тілге ауысқан формаларына айналады. Поэзия мұнда трансценденттілікке жетудің символдық жолына айналады. Әрбір метафора – ішкі болмыстың жарығы, әрбір синтаксистік ырғақ – жүректің зікір сарыны. Бақсылықтағы қобыз үні қандай резонанс тудырса, сопылық хикметтегі ішкі ритм де тыңдаушының рухани тербелісін оятады (Schimmel, 1975; Turner, 1969). Ясауидің хикметтерінде жиі кездесетін «жолдан таю», «нәпсімен күрес», «көкірек көзі ашылу» тәрізді формулалар – бақсылық трансіндегі рухпен күрестің сопылық интерпретациясы. Бұл символдар тұлғалық шекараны жойып, ішкі қайта туудың ритуалдық-поэтикалық нұсқасына айналады. Мұндай поэтикалық интерференцияны Ю.М. Лотманның семиосфера ұғымы тұрғысынан мәдениеттің ядролық семиотикалық қабаттарының қайта құрылу процесі ретінде түсіндіруге болады (Lotman, 1990). Осы ретте сопылық поэзия – тек діни уағыз емес, архетиптер өмір сүретін, олардың семиотикалық мутациясын жүзеге асыратын мәдени-рухани кеңістік. Бұл кеңістік – фольклор мен мистицизмнің, архаика мен метафизиканың, жеке тәжірибе мен ұжымдық жадтың тоғысқан, синкретті рәміздер арқылы көркемделген когнитивтік аймағы (Assmann, 2011).

Кестеде қазақ сопылық поэзиясындағы бақсылық архетиптердің трансформациясы мен семиотикалық бейімделу үлгілері көрсетілген:

Шамандық мотив	Сопылық әдебиеттегі көрінісі	Мәдени мағынасы
Қобыз үні	Қамыстан шыққан үн, «ішкі дыбыс»	Рухани тербеліс, жүрек оянуы
Экстаз / транс	Хал (духовный восторг)	Рухани бірігу (фана)
Ішкі саяхат	Нәпсімен күрес, рухани жол	Танымдық жол – тариқат
Өзін-өзі жоққа шығару	Фана (жоқ болу), маст болу	Жаратушымен бірігуге ұмтылыс
Аруақпен байланыс	Пірге берілу, рухани шейх	Жетекшінің трансценденттік қызметі

Мұндай ұқсастықтар – кездейсоқ емес. Олар мәдениет ішіндегі архетиптік инерцияны көрсетеді. Бұл жағдайды Ю.М.Лотманның «мәдени трансляция» ұғымы арқылы түсіндіруге болады: бір символ жүйесі екінші жүйеге өткенде өзінің семиотикалық негізін сақтай отырып, жаңа мағынада тіршілік етеді (Lotman, 1990). Яғни, рәміздік жүйе тек сыртқы ортаға емес, сонымен қатар мағыналық

ортаға бейімделу қабілетіне ие болады. Ал Қазақ сопылық поэзиясындағы бақсылық архетиптерінің мәдени өмірін түсіну үшін маңызды ұғымдардың бірі – семантикалық синкретизм. Бұл ұғым шамандық рәміздер мен тәжірибелердің сопылық поэтикада сыртқы формасын өзгерте отырып, өз мағыналық өзегін сақтап қалуын білдіреді. Мұндай символдық мутация – жай формалық ауысым емес, мәдениет ішіндегі архетиптік құрылымдардың бейімделу қабілетін көрсететін терең семиотикалық құбылыс (Jung, 1968; Deleuze, 1994). Сонымен қатар семантикалық синкретизм, бір жағынан, тарихи жадының белсенділігін паш етеді. Архетиптер жәй реликт ретінде емес, мәдени-когнитивтік құрылым ретінде өз қызметін жалғастырады (Assmann, 2011). Екінші жағынан, бұл құбылыс – рухани ізденістің архетиптік тұрақтылығы мен адам болмысының универсал тәжірибелерге сүйенетін ішкі логикасын айғақтайды. Шаманизм мен сопылықтағы ұқсас құрылымдар – осы ішкі онтологиялық үйлесімділіктің нәтижесі (Eliade, 1964; Schimmel, 1975). Мысал ретінде қобызды алайық. Бақсылық жүйесінде қобыз – рухтармен тілдесу құралы, сакралды дыбыстық медиатор (Eliade, 1964). Ал сопылық поэзияда қобыздың орнын көкіректен шыққан ішкі үн – жүрек сыры, зікір сарыны алмастырады (Schimmel, 1975). Бұл – рухани резонанс құралы. Бақсының транстық күйі мен сопының *хал* жағдайы да бір архетиптің екі түрлі мәдени репрезентациясы. Бірі – бақсы арқылы рухтар әлеміне ену формасы, екіншісі – сопы арқылы иләһи әлеммен байланыс орнату формасы (Jung, 1968; Nasr, 2006). Екі жағдайда да тұлға өз «менінен» өтіп, шекарадан тыс кеңістікке өтеді – бұл жағдай *онтологиялық трансформацияның* символдық тілмен көрінуі.

Осылайша, бақсылықтан сопылыққа өткен рәміздер – өз формасын өзгертіп, жаңа дискурсивтік кеңістікке енгенімен, ішкі семантикалық өзегін жоғалтпайды. Бұл – мәдени архетиптердің вертикальды жойылу емес, горизонтальды бейімделу үлгісі. Яғни, архетип бір мәдени қабаттан екінші қабатқа өткенде, семиотикалық кодтарын сақтап, жаңа контексте тірі мағынаға ие болады (Lotman, 1990; Deleuze, 1994). Бұл – мәдени мутацияның тірі логикасы.

Сондай-ақ семантикалық синкретизмді Ю.М. Лотманның семиосфера теориясымен байланыстыра қарасақ, архетиптер бір семиотикалық кеңістіктен екіншісіне өткен кезде шекаралық жарылыстар мен жаңғыруларға ұшырайды (Lotman, 1990). Бақсылық пен сопылық арасындағы осындай трансфер – қазақ мәдениетінің ішкі құрылымындағы архетиптік сабақтастықтың нақты дәлелі. Яғни, бұл — мәдени кодтардың үзілмейтін динамикасын көрсететін семиотикалық тіршілік формасы (Assmann, 2011; Jung, 1968).

Қорытынды

Қазақ мәдениетінің терең қабаттарында өмір сүріп келе жатқан шамандық архетип – ұжымдық бейсанада тамыр жайған әмбебап мәдени-когнитивтік құрылым ретінде ұлттық рухани болмыстың семиотикалық өзегін құрайды (Jung, 1968; Eliade, 1964). Бұл архетип өзінің дәстүрлі формаларынан тыс шығып, поэтикалық, ритуалдық және философиялық дискурстарда үздіксіз бейімделіп, мәдени мағына жасаудың тірі үлгісі ретінде әрекет етеді (Schimmel, 1975; Assmann, 2011). Мақалада талданғандай, шамандық архетип қазақ сопылық

поэзиясында жаңа символдық өрістерде қайта тіріліп, сопылық тәжірибе мен поэтикалық тілдің құрылымына сіңісіп кеткен. Ал К.Г. Юнгтің архетиптік модельдері мен Жиль Делёздің «différance» концепциясы арқылы архетиптердің статикалық емес, динамикалық әрі интермәтіндік сипаты ашылды (Jung, 1968; Deleuze, 1994). Бұл архетиптер уақыт пен кеңістікте өзгеріп, әрбір жаңа мәдени-контекстік қабатта семантикалық метаморфозаға ұшырай отырып, өз мағыналық өзегін сақтап қала алады. Мұндай құбылысты біз семантикалық синкретизм ретінде сипаттаймыз — яғни шамандық рәміздердің сопылық кеңістікте жаңа мазмұнмен қайта тірілуі (Lotman, 1990). Бұл – архетиптік кодтың тарихи үздіксіздігін дәлелдейтін семиотикалық мутация процесі. Сонымен қатар Қобыз, от, түтін, транс, киелі аңдар, аруақпен байланыс сияқты шамандық рәміздер сопылық поэзияда ішкі дыбыс, хэл, фэна, Пірге берілу, жүрек көзі арқылы ашылу сынды формаларда жаңа мағыналық өріске енеді (Schimmel, 1975; Nasr, 2006). Бұл өзгерістер форманың өзгеруін емес, архетиптің адаптивтілігін, яғни ұжымдық мәдени жадтағы мағына жасаушы құрылымдардың тарихи-когнитивтік икемділігін көрсетеді (Assmann, 2011). Осы ретте сопылық поэзия — бұл тек діни поэзия ғана емес, мәдени архетиптер тірі күйінде әрекет ететін семиотикалық және метафизикалық алаң (Lotman, 1990).

Ю.М. Лотманның семиосфера концепциясы мен структуралистік антропологияның негізінде біз шаман тұлғасының мәдени рөлі мен ритуалдық әрекетінің мағыналық архитектурасын аштық (Lotman, 1990; Lévi-Strauss, 1963). Шаман – бұл семиотикалық аудармашы, мәдениетаралық медиатор, ритуалды режиссер және символдық құрылымдардың эпистемологиялық іске асырушысы. Ол миф пен ритуал арқылы мәдени хаосты қайта құрылымдайды (Eliade, 1964; Turner, 1969). Осы рөл сопылық кеңістікте де сақталып, сопы — ритуалдық тәртіп орнатушы рухани агентке айналады. Демек, бақсы мен сопы – әртүрлі тарихи формада көрінгенімен, бір архетиптік субстраттың мәдени бейімделген көріністері. Бұл зерттеу қазақ мәдениетінің архетиптік жадында жатқан құрылымдардың қалай репрезентацияланып, семиотикалық өрістерде бейімделетінін көрсетеді. Шамандық архетип пен сопылық поэзия арасындағы рәміздік сабақтастық — бұл діни және поэтикалық формалардың тоғысы ғана емес, мәдени мағына жасаудың, ритуалдық тәртіпті жаңартудың және онтологиялық үйлесімділікті қалпына келтірудің когнитивтік моделі (Jung, 1968; Schimmel, 1975). Сондықтан, шаман архетипі – тек өткеннің мифологиялық көлеңкесі емес, қазіргі мәдени кеңістікте де белсенді әрекет етуші символдық код. Ол фольклорда, эпоста, поэзияда, этномузыкада, неошамандық тәжірибелер мен қазіргі перформативті өнерде өмір сүруін жалғастырып, қазақ мәдениетінің семиотикалық жүйесін тірілтуші мәдени агент ретінде қызмет етеді (Assmann, 2011; Nasr, 2006). Бұл — ұжымдық бейсананың үздіксіз қозғалыстағы метаформасы, тарихи жадының мағыналық инерциясы және мәдениеттің өзін жаңғырту механизмі (Lotman, 1990).

Қазақ мәдениетінде шамандық архетип – тек өткенге қатысты этнографиялық дерек емес, бүгінгі мәдени санада тірі әрекет етуші семиотикалық механизм ретінде танылады. Осы зерттеуде мен үшін ең маңызды аспект – шамандық құрылымның поэтикалық және ритуалдық формалар арқылы ұжымдық бейсанамен тұрақты диалогта болуы. Бұл – мәдениеттің тек репродуктивтік

емес, *жаратушы* сипатын көрсететін феномен. Архетиптер мәдениетте сақталмайды – олар әрекет етеді, бейімделеді, қайта мағынаға ие болады. Сол себепті де шамандық архетипті тек этникалық немесе мифологиялық шеңберде емес, мәдени-когнитивтік динамика тұрғысынан ұғыну қажет деп есептеймін. Сопылық поэзиядағы шамандық элементтердің қайта тірілуі – біздің рухани құрылымымыздағы терең сабақтастықтың дәлелі. Бұл сабақтастық – қазіргі заман адамының өзінің түп-тамырымен диалог құруына мүмкіндік беретін мағыналық көпір. Шаман мен сопының бір архетиптік негізден өрбитіні – мәдениеттің жойылмайтын жады, қайта құрылатын коды бар екенін көрсетеді. Осы тұжырым арқылы антропологиядағы архетиптік тәсілдің бүгінгі қазақ руханияты мен поэзиясын түсіндіруде пәрменді құрал екенін алға тартамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011– 268 p.
- 2 Bira S. Tengrianism and Ancient Turkic Worldview. – Ulaanbaatar: International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, 2006 – 347 p.
- 3 Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – Princeton: Princeton University Press, 1949. – 416 p.
- 4 Deleuze G. Difference and Repetition / Trans. by P. Patton. – New York: Columbia University Press, 1994. – 350 p.
- 5 Eliade M. Шаманизм: Экстаздық техникалар / Ауд. А. Әбдірәсілқызы. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2006. – 512 б.
- 6 Foucault M. The Archaeology of Knowledge / Trans. by A. M. Sheridan Smith. – New York: Pantheon Books, 1972. – 245 p.
- 7 Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 504 p.
- 8 Jung C. G. Man and His Symbols. – London: Arkana, 1991. – 320 p.
- 9 Khodarkovsky, M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. – Bloomington: Indiana University Press, 2004. – 320 p.
- 10 Lévi-Strauss, C. Structural Anthropology. – New York: Basic Books, 1963. – 432 p.
- 11 Lotman, Y. M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. – Bloomington: Indiana University Press, 1990. – 288 p.
- 12 Nasr, S. H. The Garden of Truth: The Vision and Promise of Sufism, Islam's Mystical Tradition. – New York: Harper One, 2006. – 310 p.
- 13 Pentikäinen, J. Shamanism and Culture. – Helsinki: Nordic Studies Press, 2008. – 240 p.
- 14 Ricoeur, P. The Conflict of Interpretations. – Evanston: Northwestern University Press, 1974. – 512 p.
- 15 Sarangerel (Julie Ann Stewart). Chosen by the Spirits: Following Your Shamanic Calling. – Rochester: Destiny Books, 2001. – 288 p.
- 16 Schimmel, A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – 520 p.
- 17 Turner, V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. – Chicago: Aldine Publishing, 1969. – 224 p.
- 18 Қашқари. М. Диуани лұғат ат-түрік. – Анкара: Түрік тіл қоғамы, 1985. – 3 т.
- 19 Сейсенбаева, А. Қазақтың музыкалық семиотикасы және ритуалдық дыбыстық кодтар жүйесі. – Алматы: Өнер, 2015. – 276 б.

Transliteration

- 1 Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination.– Cambridge: Cambridge University Press, 2011– 268 p.
- 2 Bira S. Tengrianism and Ancient Turkic Worldview.– Ulaanbaatar: International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, 2006 – 347 p.
- 3 Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – Princeton: Princeton University Press, 1949. – 416 p.
- 4 Deleuze G. Difference and Repetition / Trans. by P. Patton. – New York: Columbia University Press, 1994. – 350 p.
- 5 Eliade M. Şamanizm: Ekstazdyq tehnikalar [Shamanism: ecstatic techniques] //Aud. A. Äbdıräsılqyzy. – Almaty: Qazaq universiteti baspasy, 2006. – 512 b.
- 6 Foucault M. The Archaeology of Knowledge / Trans. by A. M. Sheridan Smith. – New York: Pantheon Books, 1972. – 245 p.
- 7 Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 504 p.
- 8 Jung C. G. Man and His Symbols. – London: Arkana, 1991. – 320 p.
- 9 Khodarkovsky, M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. – Bloomington: Indiana University Press, 2004. – 320 p.
- 10 Lévi-Strauss, C. Structural Anthropology. – New York: Basic Books, 1963. – 432 p.
- 11 Lotman, Y. M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. – Bloomington: Indiana University Press, 1990. – 288 p.
- 12 Nasr, S. H. The Garden of Truth: The Vision and Promise of Sufism, Islam's Mystical Tradition. – New York: Harper One, 2006. – 310 p.
- 13 Pentikäinen, J. Shamanism and Culture. – Helsinki: Nordic Studies Press, 2008. – 240 p.
- 14 Ricoeur, P. The Conflict of Interpretations. – Evanston: Northwestern University Press, 1974. – 512 p.
- 15 Sarangerel (Julie Ann Stewart). Chosen by the Spirits: Following Your Shamanic Calling. – Rochester: Destiny Books, 2001. – 288 p.
- 16 Schimmel, A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – 520 p.
- 17 Turner, V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. – Chicago: Aldine Publishing, 1969. – 224 p.
- 18 Qaşqari, M. Diuani lüğat at-türk [Diwani lugat-Turk] – Ankara: Türk tıl qoğamy, 1985. – 3 t.
- 19 Seisenbaeva, A. Qazaqtyñ muzykalyq semiotikasy jäne ritualdyq dybystyq kodtar jüiesi [Kazakh musical semiotics and system of ritual sound codes] – Almaty: Öner, 2015. – 276 b.

Малик Галым, Ержанов Еркебулан Дәукенбаевич

Архетип и семиосфера: когнитивная преемственность шаманизма и суфизма в казахской философии

Аннотация. В статье анализируются семиотические и культурно-познавательные пути адаптации шаманской структуры, сохраненные в архетипической памяти казахской культуры. Исследование рассматривает символическую преемственность между шаманизмом и суфийской поэзией в контексте структуралистской антропологии, теории коллективного бессознательного и культурной семиотики. Образ шамана в этом контексте описывается как универсальный символический агент, который воспроизводит культурный смысл посредством ритуальных действий. Архетипические

модели К.Г. Юнга, концепция семиосферы Ю.М.Лотмана и Ж.Взгляд Делеза на семиотическую мутацию показывает, как шаманские символы трансформировались в пространстве суфийской поэзии. Ритуальные элементы, такие как кобыз, транс, огонь и дым, оживают в хикметической поэзии с новым содержанием во внутренних семиотических полях, таких как фана, Кхал, повиновение псу, познание глазами сердца. Такие адаптации рассматриваются с помощью концепции семантического синкретизма и интерпретируются как образец семиотической метаморфозы, основанной на исторической непрерывности и культурно-контекстуальной гибкости архетипов. В ходе исследования комплексно анализируются репрезентативные формы архетипа в культуре и механизмы генерации смысла, осуществляемые ритуальными действиями, философскими и антропологическими взглядами.

Ключевые слова: шаманский архетип, семиосфера, суфийский дискурс, символическая адаптация, семантический синкретизм, коллективное бессознательное, структуралистский анализ, казахская философия.

Malik Galym, Yerzhanov Yerkebulan

Archetype and semiosphere: cognitive primacy of sShamanism and Sufism in Kazakh philosophy

Abstract. The article analyzes the ways of semiotic and cognitive adaptation of the shamanic structure preserved in the archetypal memory of the Kazakh culture. The study examines the symbolic continuity between shamanism and Sufi poetry in the context of structuralist anthropology, the theory of collective baseness, and cultural semiotics. The image of a shaman is described in this context as a universal symbolic agent that reproduces cultural meaning through ritual actions. Archetypal models of K. G. Jung, the concept of the semiosphere by Yu. Through Deleuze's views on semiotic mutation, it is shown how shamanic symbols were transformed in the space of Sufi poetry. Ritual elements, such as kobyz, trance, fire and smoke, live in wisdom poetry with new content in the inner semiotic fields, such as Fana, Khal, obedience to the Pir, recognition through the eyes of the heart. Such adaptations are reasoned through the concept of semantic syncretism and interpreted as a model of semiotic metamorphosis based on the historical continuity and cultural-contextual flexibility of archetypes. In the course of the study, the representational forms of the archetype in culture and the mechanisms of meaning generation, realized through ritual actions, are analyzed in a comprehensive manner by philosophical and anthropological approaches.

Keywords: shamanic archetype, semiosphere, Sufi discourse, symbolic adaptation, semantic syncretism, collective identity, structuralist analysis, kazakh philosophy.

Келін түсті 11.07.2025

Қабылданды 01.09.2025